

УДК 94 (477) (092)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/67-2-3>**Івона Ева ПАВЛОС,***orcid.org/0009-0000-0961-6133*

здобувач кафедри історії України та правознавства

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

(Дрогобич, Львівська область, Україна) iwonaas@onet.eu

ГРУШЕВСЬКИЙ – ПРОСВІТНИК І КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СУЧАСНІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОБРАЗИ

Мета дослідження полягає у відтворенні сучасної рецепції культурно-просвітницької діяльності М. Грушевського доби першого заслання. Методологія дослідження передбачає поєднання принципів історизму, об'єктивності і системності та загальнонаукових і спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-психологічний) методів наукової праці. Наукова новизна статті полягає у дослідженні малознаної проблеми сучасної рецепції культурно-просвітницької праці М. Грушевського протягом 1915 – початку 1917 рр. У підсумку відзначено, що дослідження культурно-просвітницької праці М. Грушевського в роки Першої світової війни стало цілковитим здобутком сучасного історіографічного періоду. Адже діаспорне грушевськознавство практично не могло допомогти своїм наступникам з причин відсутності необхідних джерельних матеріалів для реконструкції років заслання. Відтак сучасні дослідники віднаходили й актуалізували чималі поклади джерел (епістолярій, мемуари, щоденники, діловодні документи тощо) та водночас створювали все більш насичені фактами й подіями реконструкції. Дедалі помітнішою їх складовою ставало з'ясування культурно-просвітницької праці М. Грушевського у ті нелегкі часи. Тож на сьогодні ми доволі повно поінформовані як про напрямки цієї діяльності (дидактична, охоронно-публіцистична та організаційна), так і про її рецепцію в українському, російському та західноєвропейському інтелектуальному просторі. Разом із тим, чимало сюжетів культурно-просвітницької праці автора «Історії України-Руси» (приміром, дидактичний феномен підручникотворення вченого в контексті тогочасної науково-педагогічної думки) і по сьогодні перебувають лише на стадії артикуляції проблеми. Ця обставина ускладнює скільки-небудь повне осмислення важливого в житті вченого та всього українства періоду нашої культурно-інтелектуальної історії.

Ключові слова: М. Грушевський, Перша світова війна, культурно-просвітницька діяльність, сучасна українська закордонна історіографія, рецепція.

Ivona Ewa PAVLOS,*orcid.org/0009-0000-0961-6133*

Applicant at the Department of History of Ukraine and Law

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

(Drohobych, Lviv region, Ukraine) iwonaas@onet.eu

HRUSHEVSKY, AN EDUCATOR AND CULTURAL ACTIVIST IN THE YEARS OF THE FIRST WORLD WAR: MODERN HISTORIOGRAPHIC OUTLINE

The purpose of the study is to reproduce the modern reception of M. Hrushevsky's cultural and educational activities during the period of the first exile. The research methodology is based on the combination of principles of historicism, objectivity and systematicity and general scientific, special and historical (historical and genetic, historical and comparative, historical and typological, historical and psychological) methods of scientific research. The scientific novelty of the article lies in the study of the little-known problem of the modern reception of the cultural and educational work of M. Hrushevsky during 1915 – the beginning of 1917. The article has concluded that the study of the cultural and educational work of M. Hrushevsky during the First World War became a complete achievement of the modern historiographical period. After all, diasporic Hrushevsky studies did not possess the necessary source materials for the reconstruction of the years of exile. Therefore, modern researchers found and actualized a considerable amount of sources (epistolary, memoirs, diaries, office documents, etc.) and at the same time created reconstructions that were filled with facts and events over time. Another noticeable trend was the deeper research of cultural and educational work of M. Hrushevsky in those difficult times. Presently, we are quite informed about the directions of this activity (didactic, journalistic and organizational), and its reception in the Ukrainian, Russian and Western European intellectual space. At the same time, many subjects of the cultural and educational work of the author of "History of Ukraine-Rus" (for example, the didactic phenomenon of a scholar's textbook creation in the context of contemporary scientific and pedagogical thought) are still only at the stage of problem articulation. This circumstance complicates any complete understanding of the period of our cultural and intellectual history that is important in the life of the scientist and of all Ukrainians.

Key words: M. Hrushevsky, the First World War, cultural and educational activity, modern Ukrainian historiography from abroad, reception.

Постановка проблеми. Культурно-просвітницька діяльність Михайла Грушевського, з огляду на її визначний вплив на українство кінця XIX – перших десятиліть XX ст., перебуває у фокусі незмінної уваги дослідників життя та діяльності вченого протягом останнього тридцятиліття. Разом із тим, основний акцент історіографи роблять на «спокійні» окреси біографії вченого, коли він міг зосередитися на реалізації своїх культурних планів у тиші кабінету. Мовиться про те, що стосовно періодів заслань та революційної доби у грушевськознавчому дискурсі надалі громадсько-політичні сюжети помітно домінують над просвітянськими. Це змушує уважніше приглядатися до культурно-просвітницької грушевськіани згаданих періодів з метою виявлення опрацьованих та перспективних історіографічних сюжетів. Вказуючи на потребу такої своєрідної наукової діагностики, нижче з'ясуємо особливості сучасної грушевськознавчої рефлексії стосовно культурно-просвітницької праці Великого Українця в роки його першого заслання (1915 – початок 1917 рр.).

Мета статті – відтворити сучасну рецепцію культурно-просвітницької діяльності М. Грушевського доби першого заслання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна грушевськіана лише починає приваблювати увагу історіографів. Найменше при цьому опрацьовані саме її культурно-просвітницькі сюжети. Стосовно них надалі домінують стислі інформативного характеру історіографічні огляди у біографічних нарисах. Спеціально на сьогодні сучасну грушевськіану досліджує Наталя Романцова, яка відвела згаданій проблематиці низку статей і ґрунтовну монографію. Втім, в її працях домінують історіографічні сюжети, а проблематика культурно-просвітницького плану проаналізована лише принагідно (Романцова, 2019: 205–217). Цим і зумовлено актуальність теми нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Українські історіографи протягом 1990-х – початку 2000-х років інтенсивно розбудовували джерельну базу для реконструкції періоду заслання М. Грушевського, вводячи до наукового обігу значну кількість нових епістолярних, мемуарних, щоденникових та ділових документів. Це уможливило створювати дедалі повніші нариси життя та діяльності вченого протягом 1915 – початку 1917 рр. В цих нарисах все повніше обговорювалася й дедалі більше нюансувалася тогочасна культурно-просвітницька праця визначного історика.

Першою такою панорамною студією про роки заслання М. Грушевського стала розвідка Ігоря Верби (Верба, 2002). На підставі широкого кола

новоактуалізованих документів київський грушевськознавець максимально повно відтворив тривожні роки у житті визначного вченого. При цьому він уперше торкнувся його культурно-просвітницької праці, вказавши на її найголовніші напрямки. На слушне переконання І. Верби, це було створення українських підручників зі всесвітньої історії, захист українських культурних інтересів на шпальтах тогочасної періодики й організація культурно-просвітницької праці московських українців в останній період заслання. Ці спостереження знаний історіограф докладно узагальнив і дещо деталізував у першому за незалежної України панорамному життєписі Великого Українця, написаному у співавторстві з Юрієм Шаповалом (Шаповал, Верба, 2005: 128–146). За згаданими вказівками І. Верби й пішли дослідники культурно-просвітницької грушевськіани протягом останніх двадцяти років.

До проблеми підручникотворення М. Грушевського у роки його заслання українські дослідники уперше звернулися при перевиданні перших трьох частин праці «Всесвітня історія в короткім огляді» у 1996 р. Редактор видання Олександр Рибалко стисло ознайомив читача із творчим задумом визначного історика і особливостями його реалізації в неспокійних умовах заслання, а відтак і Української революції. Знаний київський історик культури також уперше вказав на важливість науково-популярних праць М. Грушевського у його творчому життєписі, вказавши на їхній новаторський характер як перших україномовних підручників із всесвітньої історії для народної та середньої школи (Грушевський, 1996: 5–6).

Дидактичних аспектів створення М. Грушевським шкільних підручників з всесвітньої історії торкнулася С. Герасименко. Дрогобицька дослідниця уперше окреслила важливий для розуміння проблеми подієвий контекст. Мовиться про те, що визначний історик передбачив руйнівні для європейських імперій наслідки Першої світової війни. Відтак, переконував він колег, слід бути готовим до швидкої українізації навчального процесу на підросійських теренах. Як власний внесок у цю справу, а також як приклад для інших просвітян, вказує С. Герасименко, і слід розглядати написання М. Грушевським «Всесвітньої історії в короткім огляді». Також історіограф стисло проаналізувала змістове наповнення та методичні особливості створеного в'язнем царату підручника, окреслила особливості його використання у навчальному процесі (Герасименко, 2013: 149–150).

На культурно-історіографічних особливостях «Всесвітньої історії» зосередився Станіслав Куль-

чицький. Київський учений на багатьох прикладах довів, що визначне просвітницьке значення праці полягало у піонерній на той час спробі органічно «вплести» події українського минулого у загальносвітове подієве полотно. Тим самим історія одного із найбільших слов'янських народів набувала суб'єктивності і в очах пересічного читача, і в середовищі європейських інтелектуалів, для яких більш звичним було «розчинення» подій, які відбувалися у хронотопі між Сяном і Доном, у нарративах домінуючих політичних організацій.

Поряд із такими спостереженнями, С. Кульчицький наголосив на особливостях дискурсивних практик Грушевського-популяризатора історичних знань. Історіограф підмітив, що стиль призначеної шкільній аудиторії літератури виразно пізниться від суто наукових студій автора «Історії України-Руси». ««Всесвітня історія в короткім огляді» адресувалася не вченим, а учням. Тому вона відзначається простою і ясною мовою, прозорістю думок, цілковитою доступністю викладу, а інколи – й незвичною для цього завжди серйозного дослідника дотепністю» (Кульчицький, 2002: 14). Все це, висновує історіограф, мало наслідком чимало впливовість праці на розбурхане війною та революцією українство.

Зрештою, цікавої проблеми рецепції шеститомника «Всесвітня історія» у тогочасному педагогічному й історіографічному дискурсі у спеціальній статті торкнулися Віталій та Вікторія Тельваки. Вони довели, що незважаючи на події Першої світової війни і засланицький статус автора праці, її поява одразу зустріла доволі зацікавлене обговорення (Тельвак, Тельвак, 2013). Дрогобицькі грушевськознавці з'ясували, що шеститомник визначного історика був загалом сприйнятий доволі схвально, адже заслужено атестувався першим в історії вітчизняної педагогіки компендіумом, в якому не тільки українською мовою, але й з погляду українського історичного інтересу відтворювалися ключові події минулого людства від найдавніших часів і до останніх десятиліть XIX ст. Разом із тим, як з'ясували історіографи, тогочасні педагогічнопрактики (М. Зеров, К. Лоський, М. Сагарда) вказували на доволі складний мовно-стилістичний рівень підручника М. Грушевського, що вочевидь створить школярам проблеми для її розуміння. Відзначимо, що попри згадану увагу сучасних історіографів до феномену підручкотворення М. Грушевського в роки заслання, не можемо визнати її відповідною до масштабу проблеми. Тому аналіз дидактичного феномену шести томів «Всесвітньої історії в короткім

огляді» в широкому компаративному контексті тогочасної навчальної літератури надалі є справою майбутнього.

Особливо багато на сьогодні написано стосовно боротьби М. Грушевського за національнокультурні права українців у роки воєнного лихоліття засобами друкованого слова. Мовиться про те, що обсервуючи чергову погромну кампанію проти українства в російській державі, засланець сміливо став на захист тероризованих чорносопцями земляків і розгорнув голосну кампанію в імперській пресі. Діаспорна історіографія практично не досліджувала цей аспект громадськокультурного служіння історика, адже недоступною була ліберальна російська періодика, в якій з'являлися його тексти. Протягом останнього тридцятиліття було проведено серйозну пошукову працю, орієнтирами в якій нерідко слугували нововиявлені листи М. Грушевського до російських видавців газет, що уможливила відтворити масштабність розгорнутого вченим протистояння засобами публіцистики.

Найбільш методично цю пошукову роботу розгорнула С. Панькова. «Період заслання належить до важливих і, на жаль, мало досліджених періодів публіцистичної діяльності М. Грушевського, – наголосила дослідниця, – про що може свідчити і той факт, що більше третини тогочасних статей не увійшли до бібліографічних покажчиків вченого» (Панькова, 2018: 122). Готуючи публіцистику М. Грушевського до відповідних частин 50-томника праць М. Грушевського, вона віднайшла чимало невідомих раніше статей історика, більшість з яких припадає саме на роки його заслання. Загалом, їй вдалося віднайти 24 публіцистичних тексти того часу, кожен з яких був для М. Грушевського певним громадським подвигом, адже створювався в непростих умовах постійної тривоги та невлаштованості, а також за критичної відсутності потрібної інформації стосовно реалій життя на українських теренах. Метою громадських дописів політв'язня київська історикія вказує потребу опам'ятати російське суспільство перед галопуючою вакханалією антиукраїнської політики. С. Панькова встановила, що більшість публіцистики М. Грушевського воєнного часу з'являлася на шпальтах російських газет «Речь», «Русские ведомости», «Утро», а також єдиних на той час українознавчих журналів «Украинская жизнь» і «Промінь». Українською ж у цей час історик підготував кілька текстів до одеської «Основи», але жоден із них тоді так не вийшов друком (Панькова, 2005: VII–VIII).

Віднайшовши публіцистику М. Грушевського років заслання, С. Панькова також запропонувала найбільш масштабну на сьогодні реконструкцію викладених у ній культурно-просвітних сенсів. Цій проблемі відведена спеціальна увага в її дисертаційному дослідженні. В ньому вона вказала, що попри чималі невідгоди засланицьких буднів, у М. Грушевського традиційно «брало верх бажання заявити про пекучі українські потреби» та стати на захист честі всього мордованого воюючими арміями народу. При цьому особливу увагу в публіцистиці вченого воєнного часу, як виявила С. Панькова, було приділено обстоюванню прав українців на національну школу, мову, пресу, традиції тощо (Панькова, 2018: 122). Саме засобами публіцистики, влучно вказує історіограф, М. Грушевському вдалося налагодити безпосередній зв'язок з громадсько-політичним життям українців по обидві сторони Збруча й оперативно реагувати на його культурно-просвітницькі потреби. Підсумовуючи культурно-просвітницький вектор громадських дописів визначного історика 1915 – початку 1917 рр., С. Панькова підкреслила, що М. Грушевський «значно випередив рівень готовності пересічного українського політикуму до змагань, які відкрила перед суспільством доба Української революції 1917–1921 рр.» (Панькова, 2018: 123).

Поряд із С. Паньковою, засланицьку публіцистику М. Грушевського досліджував також В. Ідзьо у вже згадуваній брошурі, присвяченій співпраці львівського професора з журналом «Украинская жизнь» (Ідзьо, 2015). Насамперед, історіограф відтворив багатство проблематики, яку в'язень царату представив на шпальтах найбільш авторитетної друкованої трибуни московських українців. В цьому широкому спектрі тематичних сюжетів він слушно виокремив, як особливо значущі для тогочасного українства, статті культурно-просвітницького змісту. Їхньою метою, аргументовано твердить В. Ідзьо, було вказати шокованим брутальністю національної політики імперських урядів українцям першочергові орієнтири для національного виживання. У баченні М. Грушевського, аргументовано твердить історіограф, вони полягали у консолідованому опорі руйнівним діям чужинецької влади та постійній культурній праці над освідченням широких кіл українства. В підсумку це мало мобілізувати наш народ перед перспективою руйнації імперій і подальшим переформатуванням політичної карти Центрально-Східної Європи.

Публікація публіцистики М. Грушевського років заслання у 50-ти томному зібранні його творів заохотила дослідників до нюансування

викладених у ній культурно-просвітницьких сенсів. Добрим прикладом тут може бути стаття Б. Янишина про національне питання в рецепції царського в'язня. Змальовуючи широкий контекст актуалізованих світовим протистоянням націоналістичних дискусій, київський історіограф всебічно відтворив логіку М. Грушевського у цьому полілозі. Він довів, що визначний учений у своїх громадських дописах у першу чергу підніс саме потребу захисту культурно-просвітницьких прав поділених імперським кордоном українців. Підсумовуючи політематичну публіцистику автора «Історії України-Руси» років першого заслання, Б. Янишин виопукував його поставу українського інтелігента, який незважаючи на чималі небезпеки для власного життя та статус політичного неблагонадійного, послідовно відстоював інтереси українського народу доступною йому зброєю друкованого слова. «Відנותуючи породжені світовим протистоянням чергові небезпеки для екзистенції українства, – висновує сучасний історіограф, – вчений віднаходив потрібні слова для підтримки співвітчизників, які опинилися у скрутних умовах, надихаючи їх власним прикладом для неустанного служіння народу всіма можливими засобами» (Янишин, 2023: 107).

Сучасні історіографи з'ясували, що в роки Першої світової війни публіцистика М. Грушевського з'являлася на сторінках не лише підросійської преси, але й періодичних видань Центральних держав. Мовиться про те, що орієнтовані на цей мілітарний блок діячі Союзу визволення України масово передруковували статті автора «Історії України-Руси», в яких містилося найбільш чітко обґрунтування політичних і культурно-просвітницьких вимог модерного українства. Специфікою цих публікацій було те, що вони перекладалися мовами країн Четвертного блоку, а сам автор про них практично нічого не знав. Це значно поширило впливовість ідей М. Грушевського серед інтелектуалів Центрально-Східної Європи. Відзначимо, що і цей сюжет культурно-просвітницької грушевськіани практично не потрапляв у поле зору діаспорних інтелектуалів. Але і в досліджуваний період іншомовній публіцистиці М. Грушевського років Першої світової війни не відведено належної уваги.

Єдине спеціальне дослідження цього сюжету культурно-просвітницької грушевськіани належить В. Тельваку. Дрогобицький історіограф у статті під промовистою назвою «Історія на службі пропаганди: праці Михайла Грушевського в інформаційній діяльності Союзу Визволення України» уперше вказав на феномен іде-

ологічної інструменталізації публіцистичного доробку автора «Історії України-Руси» у роки Великої війни. Таке використання текстів царського в'язня без його згоди, слушно відзначив дослідник, свідчить про тогочасний лідерський статус М. Грушевського як публічного інтелектуала. На багатьох прикладах В. Тельвак довів значний культурно-просвітницький ефект публіцистики автора «Історії України-Руси», адже в ній з позиції інтересів модерного українства обстоювалися його мовні, освітні та громадські права на всій території проживання від Сяну до Дону (Тельвак, 2011). Виправданість такої популяризації культурно-просвітницьких ідей М. Грушевського діячами СБУ доводить реконструйована дрогобицьким ученим багатомовна рецептивна палітра. Вона засвідчила чималий інтерес представників інтелігенції країн Центрально-Східної Європи до гуманітарних прав одного з найбільших слов'янських народів.

Чимало на сьогодні написано й стосовно розгорнутої М. Грушевським культурно-просвітницької праці після переведення його у вересні 1916 р. з Казані на заслання у Москву. Доволі повно згадану проблему реконструювали у панорамному життєписі вченого Р. Пиріг і В. Тельвак (Пиріг, Тельвак, 2021: 260–270). Вони довели, що в другій російській столиці визначний історик, незважаючи на пильний нагляд поліції та пов'язані з його статусом політв'язня обмеження, розгорнув широкопланову культурно-громадську роботу. Мовиться про налагоджену ним співпрацю з часописом «Украинская жизнь», співредагування з В. Винниченком журналу «Промінь», організацію культурного життя української студентської громади в Москві, упорядкування місцевої книгарні української літератури, активізацію діяльності філії УНТ, підпільну лекційну діяльність та ін.

Втім, особливої культурно-просвітницької вагомості набуло налагодження співпраці М. Грушевського з прогресивними російськими діячами, насамперед, з Максимом Горьким. Знані грушевськознавці вказали на чималий культурно-просвітницький потенціал таких запроєктованих ними видань, як «Огляд українського питання з історичного становища» та «Украина и Россия в их духовной жизни». І хоча реалізувати вдалося небагато, все ж налагоджені взаємини з російськими лібералами, твердять Р. Пиріг і В. Тельвак, чимало заважили на успішності культурно-просвітницької політики М. Грушевського в революційні роки. Тогочасний чималий авторитет вченого, підсумували історіографи, засвідчили численні публікації з нагоди півстоліття життя автора «Історії Укра-

їни-Руси», що з'явилися в українській та російській пресі наприкінці 1916 р.

Найсолідніше на сьогодні московські будні М. Грушевського, втім і його культурно-просвітницьку працю в останній період заслання, реконструював авторитетний дослідник російської глави життєпису вченого Володимир Мельниченко. На підставі віднайденого епістолярію українського історика з російськими колегами він уперше відтворив плідну культурно-просвітницьку працю автора «Історії України-Руси» в широкому контексті інтелектуального життя в другій російській столиці. Вповні виправдано дослідник вказав, що у тогочасній культурній праці М. Грушевського особливе місце посідала «Всесвітня історія в короткому огляді». За спостереженням В. Мельниченка, «цю ґрунтовно-масштабну й лапідарно-блискучу роботу він прагнув завершити в Москві» (Мельниченко, 2016: 154). Дослідник також зауважив, що у цій праці «складні для України часи» висвітлювалися «дуже стисло, проте не менше глибоко» (Мельниченко, 2005: 271). А загалом, твердить учений, в роботі над «Всесвітньою історією» автор зробив чимало «помічень над наукою історії взагалі» та над проблемами викладання історії в школі й історичної самоосвіти, зокрема (Мельниченко, 2005: 275). Насамкінець, історіограф вказав на чималий комунікативний талант М. Грушевського, що попри очевидні обмеження його статусу, зумів налагодити довірливий діалог з ліберальною частиною російської інтелігенції. Підсумком стали як вищезгадані вагомні культурно-просвітницькі акції, так і поступове переосмислення лідерами думок росіян феномену модерного українства.

Зрештою, чимало на сьогодні написано стосовно рецепції культурно-просвітницької праці М. Грушевського у роки заслання. Як уже неодноразово згадувалося вище, найбільш системно у сучасній історіографії до цієї проблеми підійшов В. Тельвак. У своїй монографії та низці спеціальних статей він панорамно реконструював обговорення культурної праці царського в'язня сумління в українській публіцистиці по обидва боки фронту (Тельвак, 2008a; Тельвак, 2008b: 159–183). Що важливо, дрогобицький учений уперше звернув увагу на образ М. Грушевського на сторінках таборової преси, що її видавали інтерновані вояки-наддніпрянци у місцях заслання. Саме в їхньому розумінні культурний чин визначного історика набував особливої глорифікації.

Поряд із цим, В. Тельвак також відтворив широку палітру рецепції культурно-громадського служіння М. Грушевського своєму народу росій-

ськими праворадикальними та ліберальними інтелектуалами, довівши, що в їхньому розумінні вчений до певної міри був символічною постаттю тогочасного українства. Доволі подібно на М. Грушевського, як на найбільш послідовного оборонця культурних прав свого знедоленого народу, дивилися і його західні колеги. Доводячи це, В. Тельвак ввів до наукового обігу солідний пласт польської, чеської, німецької, французької, румунської та ін. публіцистики. В підсумку, переконливо твердить історіограф, М. Грушевського було одностайно визнано за найбільш ефективного культурного менеджера та послідовного захисника гуманітарних прав українців.

Значною мірою щойно наведені висновки В. Тельвака в аспекті з'ясування особливостей рецепції культурно-просвітницької праці М. Грушевського в роки заслання поділяє і С. Панькова. В окремому розділі дисертаційного дослідження вона запропонувала найбільш актуальну на сьогодні реконструкцію проблеми сприйняття сучасниками визначного історика його громадського служіння в часи Першої світової війни. Важливою особливістю її історіографічного аналізу є всебічний аналіз специфіки уваги до культурно-просвітницької праці М. Грушевського з боку царських охоронців. За спостереженнями київської дослідниці, арешт і заслання одного з лідерів українців супроводжувалися «брехливими нагінками», а сам він став «спеціальним об'єктом обмовної какофонії», яку невтомно мультиплікували прибічники об'єднаного довкола часопису «Киевлянин» правомонархічного табору (Панькова, 2018: 170). С. Панькова уперше звернула увагу, що загрози засланицького життя М. Грушевського та безкінечні напади на вченого зі шпальт імперської преси виробили особливості його тогочасного публіцистичного стилю. Мовиться про те, що в'язень царату нерідко шля-

хом алегорій чи інших публіцистичних прийомів сприяв інтенсифікації культурно-національного поступу земляків і за тих складних для себе і свого народу умов «сказав більше, аніж міг сказати». Цим, твердить дослідниця, була зумовлена чимала ефективність культурно-просвітницької боротьби М. Грушевського. Ці ж обставини, підсумовує С. Панькова, визначили лідерський статус ученого в українському русі напередодні краху царату і вибуху Української революції.

Висновки. У підсумку відзначимо, що дослідження культурно-просвітницької праці М. Грушевського в роки Першої світової війни стало цілковитим здобутком сучасного історіографічного періоду. Адже діаспорне грушевськознавство практично не могло допомогти своїм наступникам з причин відсутності необхідних джерельних матеріалів для реконструкції років заслання. Відтак сучасні дослідники віднаходили й актуалізували чималі поклади джерел (епістолярій, мемуари, щоденники, діловодні документи тощо) та водночас створювали все більш насичені фактами й подіями реконструкції. Дедалі помітнішою їх складовою ставало з'ясування культурно-просвітницької праці М. Грушевського у ті нелегкі часи. Тож на сьогодні ми доволі повно поінформовані як про напрямки цієї діяльності (дидактична, охоронно-публіцистична та організаційна), так і про її рецепцію в українському, російському та західноєвропейському інтелектуальному просторі. Разом із тим, чимало сюжетів культурно-просвітницької праці автора «Історії України-Руси» (приміром, дидактичний феномен підручникотворення вченого в контексті тогочасної науково-педагогічної думки) і по сьогодні перебувають лише на стадії артикуляції проблеми. Ця обставина ускладнює скільки-небудь повне осмислення важливого в житті вченого та всього українства періоду нашої культурно-інтелектуальної історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Верба В. І. Михайло Грушевський: роки російського заслання (1914–1917 рр.). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2002. Вип. 6. С. 331–349.
2. Герасименко С. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Михайла Грушевського (1894–1917 рр.). Дрогобич, 2013. 214 с.
3. Грушевський М. С. *Всесвітня історія в короткім огляді: у шести частинах*. Частина перша / ред. О. Л. Рибалко. Київ: Видавництво «Українознавство», 1996. 123 с.
4. Ідзьо В. «Украинская жизнь» – науково-літературний і громадсько-політичний журнал українців Москви та Росії у 1912–1917 роках. Львів, 2015. 170 с.
5. Кульчицький С. «Всесвітня історія» Михайла Грушевського як історіографічне явище. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць*. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 10–15.
6. Мельниченко В. *Михайло Грушевський у Москві: авторська енциклопедія-хроноскоп*. Київ: Либідь, 2016. 568 с.
7. Мельниченко В. *Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат 55»*. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. 448 с.
8. Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій (1907 – березень 1917). *Грушевський М. Твори: У 50 т.* Львів, 2005. Т. 3. С. V–XVI.
9. Панькова С. М. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2018. 305 с.

10. Пиріг Р., Тельвак В. *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон : Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
11. Романцова Н. І. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). *Проблема в українській історіографії*. Маріуполь : МДУ, 2019. 528 с.
12. Тельвак В. Історія на службі пропаганди: праці Михайла Грушевського в інформаційній діяльності Союзу Визволення України. *Історія-ментальність-ідентичність. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX–першій половині XX століття*: колективна монографія. Львів : ПАІС, 2011. С. 87–96.
13. Тельвак В. Михайло Грушевський у публіцистиці військового часу (1914–1916 рр.). *Український історик*. 2008а. № 3–4. С. 271–292.
14. Тельвак В. *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*. Київ–Дрогобич, 2008b. 494 с.
15. Тельвак Віталій, Тельвак Вікторія. «Всесвітня історія в короткім огляді» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Міжнародна науково-практична конференція «Питання всесвітньої історії»*. Дрогобич, 2013. С. 109–111.
16. Шаповал Ю., Верба І. *Михайло Грушевський*. Київ : Альтернативи, 2005. 351 с.
17. Янишин Б. «Люди смертні, народи вічні»: національне питання в публіцистиці Михайла Грушевського періоду заслання. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2023. Випуск 43. С. 101–108.

REFERENCES

1. Verba, V. I. (2002). Mykhailo Hrushevskiy: roky rosiiskoho zaslannia (1914-1917 pp.) [Mykhailo Hrushevskiy: years of Russian exile (1914-1917 pp.)]. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*. Vyp. 6. S. 331–349. [in Ukrainian].
2. Herasymenko, S. (2013). *Naukovo-pedahohichna ta prosvitnytska diialnist Mykhaila Hrushevskoho (1894–1917 rr.)* [Scientific, pedagogical and educational activities of Mykhailo Hrushevskiy (1894–1917)]. Drohobych. 214 s. [in Ukrainian].
3. Hrushevskiy, M. S. (1996). *Vsesvitnia istoriia v korotkim ohliadi : u shesty chastynakh. Chastyna persha* [World history in brief: in six parts. Part one] / red. O. L. Rybalko. Kyiv: Vydavnytstvo “Ukrainoznavstvo”. 123 s. [in Ukrainian].
4. Idzo, V. (2015). “*Ukraynskaia zhizn*” – naukovo-literaturnyi i hromadsko-politychnyi zhurnal ukraintsiv Moskvy ta Rosii u 1912–1917 rokakh [“Ukrainskaya zhizn” is a scientific-literary and public-political journal of Ukrainians in Moscow and Russia in 1912–1917]. Lviv. 170 s. [in Ukrainian].
5. Kulchyt'skyi, S. (2002). “*Vsesvitnia istoriia*” Mykhaila Hrushevskoho yak istoriografichne yavyshe [Mykhailo Hrushevskiy's “World History” as a historiographical phenomenon]. Mykhailo Hrushevskiy – naukove i polityk u konteksti suchasnosti. Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: Ukrainka Vydavnycha Spilka. S. 10–15. [in Ukrainian].
6. Melnychenko, V. (2016). *Mykhailo Hrushevskiy u Moskvi: avtorska entsyklopediia–khronoskop* [Mykhailo Hrushevskiy in Moscow: the author's encyclopedia-chronoscope]. Kyiv : Lybid. 568 s. [in Ukrainian].
7. Melnychenko, V. (2005). *Mykhailo Hrushevskiy: “Ia osnuvavsia v Moskvi, Arbat 55”* [Mykhailo Hrushevskiy: “I settled in Moscow, Arbat 55”]. Moskva: OLMA-PRESS. 448 s. [in Ukrainian].
8. Pankova, S. (2005). Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho pomizh dvokh revoliutsii (1907 – berezen 1917) [Journalism of Mykhailo Hrushevskiy between two revolutions (1907 – March 1917)]. *Hrushevskiy M. Tvory: U 50 t.* Lviv. T. 3. S. V–XVI. [in Ukrainian].
9. Pankova, S. M. (2018). *Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho yak dzherelo doslidzhennia suspilno-politychnoi dumky v Ukraini kintsia XIX – pochatku XX st. : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.06* [Journalism of Mykhailo Hrushevskiy as a source of research on social and political thought in Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. : thesis ... candidate history sciences: 07.00.06]. Kyiv. 305 s. [in Ukrainian].
10. Pyrih, R., Telvak, V. (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepys na tli doby* [Mykhailo Hrushevskiy: biography against the background of the times]. Kherson: Vydavnytstvo OLDI-PLIU.S. 572 s. [in Ukrainian].
11. Romantsova, N. I. (2019). *Mykhailo Hrushevskiy v istorychnii nauksi (1890–1934 rr.)*. *Problema v ukrainii istoriografii* [Mykhailo Hrushevskiy in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography]. Mariupol : MDU. 528 s. [in Ukrainian].
12. Telvak, V. (2011). *Istoriia na sluzhbi propahandy: pratsi Mykhaila Hrushevskoho v informatsiinii diialnosti Soiuzu Vyzvolennia Ukrainy* [History in the service of propaganda: the works of Mykhailo Hrushevskiy in the information activities of the Union for the Liberation of Ukraine]. *Istoriia-mentalnist-identychnist. Vypusk IV: Istorychna pamiat ukraintsiv i poliakiv u period formuvannia natsionalnoi svidomosti v XX – pershii polovyni XX stolittia: kolektyvna monohrafiia*. Lviv : PAIS. S. 87–96. [in Ukrainian].
13. Telvak, V. (2008a). Mykhailo Hrushevskiy u publitsystytsi viiskovoho chasu (1914-1916 rr.) [Mykhailo Hrushevskiy in wartime journalism (1914–1916)]. *Ukrainskyi istoryk*. 2008. № 3–4. S. 271–292. [in Ukrainian].
14. Telvak, V. (2008b). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykyv (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia)* [Creative Heritage of Mykhailo Hrushevskiy in judgements of his contemporaries (end XIX c. – 1930s)]. Kyiv–Drohobych. 494 s. [in Ukrainian].
15. Telvak, Vitalii, Telvak, Viktoriia. (2013). “Vsesvitnia istoriia v korotkim ohliadi” Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykyv [Mykhailo Hrushevskiy's “World History in a Brief Review” in the Assessments of Contemporaries]. *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia “Pytannia vsesvitnoi istorii”*. Drohobych. S. 109–111. [in Ukrainian].
16. Shapoval, Yu., Verba, I. *Mykhailo Hrushevskiy* [Mykhailo Hrushevskiy]. Kyiv : Alternatyvy, 2005. 351 s. [in Ukrainian].
17. Yanyshyn, B. “Liudy smertni, narody vichni”: natsionalne pytannia v publitsystytsi Mykhaila Hrushevskoho periodu zaslannia [“People are mortal, nations are eternal”: the national question in the journalism of Mykhailo Hrushevskiy during the period of exile]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia*. 2023. Vypusk 43. S. 101–108. [in Ukrainian].